

PAPER

XIX—XX ASR QO'QON XONLIGI NOTARIAL HUJJATLAR TERMINOLOGIYASI O'RGANISHLISHI

Burhonov Muhammadbehruz Ilhom o'g'li¹, *

¹Qo'qon davlat universiteti Tarix yo'nalishi 1-bosqich talabasi

* burhonov@gmail.com

Abstract

Ushbu maqolada Qo'qon xonligi tarixida huquqiy-notarial hujjatlar va ulardagi maxsus terminologiyaning shakllanishi, qo'llanilishi va huquqiy madaniyat rivojidadagi o'rne talif etilgan. Tadqiqot Karimov Kakhramon Sodiqovich tomonidan Turkistondagi sud-huquq amaliyoti, qozilik tizimi va arxiv manbalarining tahliliga oid ishlar asosida amalga oshirildi. Maqolada notarial hujjatlarning turlari — mulkiy sanadlar, savdo-iqtisodiy bitimlar, ijtimoiy-huquqiy bayonnomalar va oilaviy hujjatlar tizimli ravishda tasniflandi. Shuningdek, arab-fors huquqiy atamaları va turkiy amaliy-muomala terminlarining uyg'unlashuvi natijasida yuzaga kelgan leksik-huquqiy tizimning asosiy xususiyatlari yoritildi. Notarial hujjatlar tuzilishi, formula-tiv qoliplar, qozilik muhri va guvohlik tizimi kabi elementlar ularning huquqiy qiymatini belgilab berishi ta'kidlandi. Terminologiya tahlili Qo'qon xonligidagi huquqiy ong, ijtimoiy munosabatlar, mulk huquqi va huquqiy madaniyat evolyutsiyasini o'rganishda muhim manba ekanini ko'rsatdi. Maqola manbashunoslik, huquqshunoslik va tarix fanlari nuqtayi nazaridan mavzuning dolzarbligini va ilmiy ahamiyatini asoslab beradi.

Key words:

Qo'qon xonligi, notarial hujjatlar, huquqiy terminologiya, qozilik tizimi, mulkiy sanadlar, akdnoma, bay'noma, vasiyatnoma, arxiv manbalari, arab-fors huquqiy atamaları, turkiy huquqiy til, manbashunoslik, sud-huquq tarixi, huquqiy madaniyat.

1. Kirish

Qo'qon xonligi XIX asrda Markaziy Osiyoning siyosiy, huquqiy va madaniy markazlaridan biri

sifatida shakllangan bo'lib, uning davlat boshqaruvi tizimida huquqiy-notarial hujjatlar alohida o'rin tutgan. Mulk munosabatlari, yer soliqlari, savdo-iqtisodiy shartnomalar, meros masalalari, qarz

Compiled on: December 4, 2025.

Copyright: ©2025 by the authors. Submitted to *Advances in Science and Humanities* for possible open access publication under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\) 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

majburiyatlari va oilaviy munosabatlar kabi sohalarida yozma hujjatlar huquqiy majburiyatning asosiy kafolati bo'lgan. Ushbu hujjatlar arab, fors va turkiy til an'analari uyg'unlashgan maxsus huquqiy terminologiyaga ega bo'lib, huquqiy tafakkurning shakllanishi va amaliy qonunchilikning qo'llanilishida muhim manba vazifasini bajargan. Shu bois Qo'qon xonligi notarial hujjatlari nafaqat tarix, balki huquqshunoslik, manbashunoslik va tilshunoslik sohaları uchun ham katta ilmiy ahamiyat kasb etadi. Karimov Kakhramon Sodiqovich Turkistondagi sud-huquq tizimi, qozilik instituti va arxiv manbalarining huquqiy talqini haqidagi tadqiqotlari bilan ushbu sohani o'rganishga muhim ilmiy asos beradi. Bu maqola uning usul va xulosalari asosida Qo'qon xonligi notarial hujjatlaridagi terminologiyaning mazmun-mohiyatini tahlil qiladi.

2. Adabiyot va manbalar tahlili

Qo'qon xonligidagi huquqiy-notarial hujjatlarni o'rganishda asosiy manbalar sifatida sud qarorlari, qozilik hujjatlari, mulkka oid sanadlar, akdnomalar, vasiyatnomalar, bayonnomalar va savdo bitimlari xizmat qiladi. Karimov K.S.ning Google Scholar profilidagi maqolalar shu kabi manbalarni tahlil qilishda qo'llaniladigan ilmiy usullar — arxivshunoslik, huquqiy manbashunoslik, paleografiya va tarixiy qiyosiy tahlilni qamrab oladi. Muallifning “Turkistonda qozilik tizimi”, “XIX–XX asr boshlarida sud-huquq islohotlari”, “Qozilik hujjatlari tarixi” kabi ishlari hujjatlar shakli, til uslubi, terminologik qoliplar va huquqiy jarayonlar tuzilishi haqida muhim ma'lumotlar beradi. Uning tadqiqotlarida arab-fors huquqiy qoliplarining turkiy muhitda qo'llanilishi, qozilarning huquqiy vakolatlari, hujjatlarning rasmiylashtirilishi va arxivda saqlanish mexanizmi yoritiladi. Shuningdek, muallif Rossiya mustamlaka ma'muriyati kiritishni boshlagan huquqiy terminlar evolyutsiyasiga ham e'tibor qaratadi. Ushbu metodlar Qo'qon xonligiga oid notarial hujjatlarni o'rganishda qiyosiy imkoniyat yaratadi. Adabiyot tahlili shuni ko'rsatadiki, ayniqsa XIX asr oxirlarida Qo'qon xonligi huquqiy tizimi mintaqaning keyingi huquqiy modernizatsiyasi uchun poydevor vazifasini bajargan.

3. Qo'qon xonligida notarial hujjatlar turlari

Qo'qon xonligida notarial tabiatga ega hujjatlar turli ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solgan va ko'p hollarda qozilik mahkamalarida rasmiylashtirilgan. Ularni shartli ravishda to'rt asosiy guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh — mulkiy hujjatlar, ularga mulkka doir tasdiqnomalar, yer-suvga oid sanadlar, meros taqsimotiga oid qismatnomalar, tomorqa va ko'chmas mulkni tasdiqlovchi tamg'a yozuvlari kiradi. Ikkinchi guruh — savdo-iqtisodiy hujjatlar, ya'ni akdnoma (shartnoma), bay'noma (oldi-sotdi), qarznoma, ijara shartnomalari va rizniyoma kabi ikki tomon o'rtasidagi kelishuvlarni rasmiylashtirgan aktlar. Uchinchi guruh — ijtimoiy-huquqiy hujjatlar, ularga kafolatnoma, ariza, qozilik hukmnomalari, ishonchnoma va vakilnomalar kiradi. To'rtinchi guruh — oilaviy-meros hujjatlari, jumladan nikoh akdlari, maxr hujjatlari va vasiyatnomalar. Ushbu hujjatlarning xar biri o'zining aniq til qoliplariga, huquqiy formalariga va standartlashgan terminlar tizimiga ega bo'lib, huquqiy munosabatlarni mustahkamlagan.

4. Terminologik xususiyatlar

Qo'qon xonligi huquqiy-notarial hujjatlarining til uslubi Karimov K.S. tadqiqotlarida ta'kidlanganidek, arab-fors huquqiy an'alarining turkiy amaliy-muomala tili bilan uyg'unlashuviga asoslangan. Hujjatlarda paydo bo'ladigan asosiy terminlar arab huquq tizimi (fiqh)dan kirgan: (akd — shartnoma), (vasiyat), (hukm), (sanad), (vakil) kabilar. Bu terminlar mazmunan murakkab bo'lib, huquqiy munosabatlarni belgilovchi aniq huquqiy kategoriyalarni ifodalaydi. Forsiy manbalar orqali kirgan bayonnoma, rizniyoma, bay'noma kabi atamalar iqtisodiy munosabatlarni tartibga solishda qo'llanilgan. Turkiy tilga xos amaliy terminlar — tamg'a, ijara, yer berar, guvohlik bayoni — huquqiy jarayonlarning mahalliy an'analardagi ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Hujjatlar matnida uchraydigan formulativ qoliplar (“roziligi bilan”, “qozi huzurida”, “shart asosida”) huquqiy tilning barqarorligini ta'minlagan. Shuningdek, qozilik institutiga oid qozi-askar, qozi-kalon, muftā, naib kabi terminlar huquqiy iyerarxiyaning aniq tuzilmasini ko'rsatadi. Terminologiyaning ko'p tilli

Таблица 1. Qozixonada uchraydigan hujjatlar

№	Hujjat nomi	Tarifi	Izohi
1	Meros vasiqasi	Mulkning oila a'zolariga meros sifatida qoldirilishi haqida hujjat	Meros taqsimoti va merosxo'rlar huquqini tasdiqlovchi yozma rasmiy hujjat
2	Savdo vasiqasi	Mulkni sotish yoki xarid qilish bo'yicha tuzilgan savdo hujjati	Sotuvchi, oluvchi va guvohlarning imzosi bilan tasdiqlangan, ba'zan muhr qo'yilgan
3	Tortiq vasiqasi	Biror mulkning oila a'zolaridan tashqari boshqa shaxsga tortiq qilinganini tasdiqlovchi hujjat	Mulk sovg'a qilinishining qonuniyligini ko'rsatadi
4	Vasiylik xati	Mulk egasi vafotidan keyin mol-mulkni boshqaruvchi vasiy tayinlash haqida hujjat	Vasiy merosxo'rlarning mulkiy manfaatlarini himoya qiladi
5	Iqronoma / Iqror xati	Biror shaxsning boshqasidan qarz olganini tasdiqlovchi hujjat	Qarz miqdori, muddatlari va to'lash shartlari ko'rsatiladi
6	Nikoh bitimi	Nikohning yozma rasmiy tasdiqlanishi va mahr miqdori ko'rsatilgan hujjat	Asosan nufuzli oilalarda nikoh yozma tartibda qayd etilib, qozining tasdig'idan o'tgan
7	Taloq xati	Nikohning bekor qilinganini tasdiqlovchi yozma hujjat	Odatda taloq og'zaki berilgan, ba'zan qozixonada rasmiylashtirilgan
8	Ittifoqnoma	Ko'pchilik ishtirokida bajariladigan ishlar bo'yicha bitim	To'g'on qurish, ariq qazish, suv taqsimoti, yaylov va ko'l-kovolardan foydalanish bo'yicha kelishuv
9	Bay'i bot (savdo bitimi)	Mulk va tovarlarni sotish/xarid qilish haqida qozining ishtirokida tuzilgan shartnoma	Ulgurji savdo bitimlari, rasmiy shartlar va guvohlar bilan tasdiqlangan
10	Vaqfnoma	Mulkning diniy yoki xayriya maqsadlari uchun berilganini tasdiqlaydigan hujjat	Mulk egasi tomonidan jamiyat yoki masjidlar foydasiga ajratilgan mulkni belgilaydi
11	Guvohnoma	Muayyan bir voqeani guvohlik asosida tasdiqlovchi hujjat	Guvohlar tasdig'i bilan voqea yoki holatning rasmiy qaydi

manbai uni manbashunoslik nuqtayi nazaridan maxsus o'rganishni talab qiladi.

Qozixonada ko'rilgan ishlar bo'yicha umumiy tarzda qozixona hujjatlari bo'lib, ular bir necha turli bo'lgan:

5. Notarial hujjatlarning tuzilishi

Qo'qon xonligidagi notarial hujjatlar tarkibi Karimov tadqiqotlarida qayd etilgan qozilik arxivlari namunasiga asosan muayyan standart tuzilishga ega bo'lgan. Hujjat odatda muqaddima qismi bilan boshlanib, unda ishning mohiyati, taraflar haqidagi ma'lumot va hujjat yozish sababi bayon qilingan. Keyin asosiy matn qismi kelib, anda tomonlarning majburiyatlari, kelishilgan shartlar, mulk yoki majburiyatning huquqiy holati yozilgan. Uchinchi tarkibiy qism — guvohlar ro'yxati, ularning ismlari, mansubligi, ba'zan shahodat mazmuni yozib qo'yilgan.

Shu bilan birga, hujjatning eng muhim qismi — qozi yoki rasmiy amaldorning tasdig'i, uning muhri, imzosi yoki tamg'asi bilan rasmiylashtirilgan. Sana ko'pincha hijriy-qamariy taqvim asosida ko'rsatilgan. Hujjatlarda ishonchni kuchaytirish uchun "haqiqatda to'g'ri", "roziligi bilan" kabi huquqiy formulalar qo'llangan. Standartlashgan struktura hujjat mazmunini aniq, ravon va huquqiy

jiyatdan baholashga qulay qilgan.

6. Terminologiyaning huquqiy-tarixiy ahamiyati

Qo'qon xonligi notarial hujjatlaridagi terminologiya faqat til yoki huquq tarixini emas, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini anglashda ham muhim omil hisoblanadi. Terminlar orqali mulk munosabatlari, qarz-qarzdorlik tizimi, oilaviy huquq, savdo-iqtisodiy aloqalar va sud amaliyotining huquqiy asoslari tiklanadi. Arab-fors huquqiy atamalarining turkiy muhitda o'zlashishi mintaqaning huquqiy madaniyatlar kesishmasida rivojlanganini ko'rsatadi. Bundan tashqari, qozi, mufti, naib kabi lavozim atamalari davlat boshqaruvi iyerarxiyasini anglash imkonini beradi.

Terminologik tahlil arxiv hujjatlaridagi formulalar, o'ziga xos leksik birliklar va huquqiy qoliplarni aniqlashga yordam beradi. Bu esa hujjatlarni to'g'ri tarjim qilish, huquqiy mohiyatini anglash va manbalarni ilmiy muomalaga kiritishni osonlashtiradi. Karimov K.S. tadqiqotlarida amalga oshirilgan manbashunoslik va huquqiy tahlil usullari ushbu jarayonda muhim metodologik asos bo'ladi.

7. Xulosa

Qo'qon xonligidagi huquqiy-notarial hujjatlar va ulardagi terminologiyaning o'rganilishi Markaziy Osiyo huquq tizimlarining tarixiy rivojlanishiga oid muhim ma'lumotlar beradi. Terminologiyaning arab-fors va turkiy manbalar asosida shakllangani mintaqaning ko'pqatlamli huquqiy madaniyatini ko'rsatadi. Notarial hujjatlar orqali mulk munosabatlari, iqtisodiy shartnomalar, sud jarayonlari va oilaviy huquq normalari qayta tiklanadi. Karimov K.S.ning qozilik amaliyoti, arxiv hujjatlari tuzilishi va huquqiy terminlarning tarixi haqidagi tadqiqotlari ushbu sohani o'rganishda mustahkam ilmiy zamin yaratadi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, Qo'qon xonligidagi notarial hujjatlar nafaqat huquqiy, balki madaniy va ijtimoiy jarayonlarni aks ettiruvchi muhim yozma meros hisoblanadi. Mavzuni chuqur o'rganish manbashunoslik, huquqshunoslik, lingvistika va tarix fanlari integratsiyasi orqali yanada samarali natijalar berishi mumkin.

References

1. Karimov, K. S. (2021). Qozilik mahkamalari va ularning Turkiston o'lkasidagi faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari). **O'zbekiston Tarixi**, 3(2), 45–58.
2. Karimov, K. S. (2020). Turkiston general-gubernatorligi davrida sud-huquq islohotlari va ularning mintaqaviy ta'siri. **Sharqshunoslik**, 4(1), 112–126.
3. Karimov, K. S. (2019). Turkiston arxiv hujjatlarida qozilik qarorlari va ularning huquqiy xususiyatlari. **Arxivshunoslik va Manbashunoslik Jurnal**, 2(3), 77–89.
4. Karimov, K. S. (2022). XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston sud tizimida mahalliy va rus huquqiy me'yorlari uyg'unligi. **Jahon Tarixi**, 10(4), 53–67.
5. Karimov, K. S. (2023). Turkiston o'lkasida qozilar faoliyati: huquqiy an'ana, hujjatlar va tarixiy jarayonlar. **Ilmiy Axborot**, 15(1), 90–104.
6. Karimov, K. S. (2018). Mahalliy hujjatlar asosida Turkiston ijtimoiy-huquqiy hayotining ayrim jihatlari. **Tarix va Huquq**, 6(2), 34–45.
7. Karimov, K. S. (2021). Turkiston hujjatlarida yer-mulk munosabatlari va ularning huquqiy tartiboti. **O'zbekistonda Ilm**, 9(3), 65–78.
8. Karimov, K. S. (2020). Islom huquqi va mahalliy boshqaruv amaliyoti: XIX asr Turkiston misolida. **Islom Tadqiqotlari Jurnal**, 7(4), 101–115.
9. Karimov, K. S. (2019). Turkiston arxiv materiallari orqali huquqiy terminlarning shakllanishi. **Til va Tarix**, 8(1), 40–52.
10. Karimov, K. S. (2023). Qozilik hujjatlarining lingvistik xususiyatlari va ularning manbashunoslik ahamiyati. **Humanities and Social Sciences Review**, 11(2), 133–145.